

ДИАЛЕКТНИ РАЗЛИЧИЯ

Сложните по своя характер различия между българските диалекти могат да бъдат категоризирани и представени в три основни рубрики. Описанието по-долу следва такъв модел.

В рубриката *Фонетика* се описва звуковата система на диалекта. Специално внимание е обърнато на застъпниците на основни старобългарски гласни, тъй като те очертават ясно разграничени ареали.

В рубриката *Ударение* се описват систематични различия в мястото на ударението в сравнение с книжовния език.

В рубриката *Морфология* се описват характерни отличителни черти на съществителните, местоименията и глаголите в сравнение с книжовния език.

* * * * *

ЦЕНТРАЛНОРУПСКИ: РОДОПСКИ: СМОЛЯНСКИ - ШИРОКОЛЪШКИ

Родопските диалекти заемат географския център на територията на рупските диалекти. Те са „централни рупски“ и в лингвистичен смисъл, тъй като редица характерни за рупските говори черти (например отнетното ударение в двусрични съществителни от женски род) са най-последователно прокарани тъкмо в тях. Първият, който обособява родопските говори като характерна група, е Любомир Милетич (Miletich 1912). Впоследствие родопският ареал става широко известен не само с характерния си диалект. Колоритният местен фолклор, както и впечатляващият планински пейзаж също привличат много внимание.

В този сайт са включени села, които представят шест различни групи родопски диалекти, две от които са характеризирани по-долу. Едната е смолянската диалектна група, която е най-важна и най-широко разпространена. Тя е представена от селата Могилица (Мг), Момчиловци (Мм) и Чокманово (Ч). Другата е ширококолъшката, представена от селата Гела (Г), Стикъл (Сл), Стойките (Ст) и Широка лъка (Шл). Този говор, който образува остров в ареала на смолянския говор, неизменно се споменава като отделен говор. Но тъй като общите черти на двете групи са много повече от разликите, ние ги представяме заедно, отбелязвайки различията.

Следва списък на особеностите на смолянския и ширококолъшкия говор, базиран на текстовете от седемте села представени в сайта. Примерите са взети от текстовете.

Съкращения: с главна буква е означено населеното място, както е посочено по-горе (Мм = Момчиловци); числото, което следва, показва номера на текста от това село (например Г1 = Гела 1), а след многоточието е номерът на реда в текста, където посочената форма се появява.

Фонетика

- Ятовата гласна се явява в ударени срички като /*ě*/, с изключение на думата 'цял', в която се явява /*a*/.

Примери: *нид'ěl'ə* (Ч1: 22), *мѐсту* (Мг1: 50), *ц'ѐпəт* (Мм: 7), *л'ѐтнѹ* (Г3: 62), *дѐду* (Шл: 39), *гулѐм* (Сл3: 25), *тѐсту* (Ст2: 16) // *цàл'* (Мм: 22), *цàл'* (Г2: 66)

- В ударени срички етимологичното *я* има същия рефлекс като ятовата гласна, т.е. /*ě*/.

Примери: *ж'ѐлку* (Ч1: 9), *куч'ѐн* (Мг3: 63), *ч'ѐкə* (Мм: 14), *йѐгн'əт* (Г3: 46), *чѐкəме* (Шл: 14), *туйѐшкə* (Сл4: 64), *шѐфєр* (Ст1: 2)

Сливането на тези две гласни е една от главните черти, посочени от Милетич като характерни за родопските говори (Miletich 1912: 29).

• Големият ер и голямата носовка в ударена сричка се явяват като задна широка закръглена гласна /ó/. Вж. по-долу и за рефлексна на голямата носовка в съчетание с плавна съгласна.

Примери с голям ер: *дòш* (Ч2: 1), *дòски* (Мг1: 109), *рòжен* (Г2: 9), *исòһне* (Ст1: 22)

Примери с голяма носовка: *гòби* (Ч2: 1), *кòшти* (Мг1: 54), *мòчат* (Г1: 35), *пòк'ан* (Ст1: 25), *путрòса* (Сл2: 35), *скòпи* (Сл2: 26)

• Малкият ер и малката носовка се явяват в ударени срички като задна широка закръглена гласна с мекост на предходната съгласна /'ó/ (за малката носовка /'йó/ в началото на дума), но някои фреквентни думи правят изключение. На първо място това са думите 'ден' и 'пет'.

Примери с малък ер: *з'òмеш* (Мг6: 6), *ж'òнеше* (Ч2: 14), *з'òме* (Г2: 7) // *д'ен'а* (Ч1: 1), *д'ен'* (Г2: 93)

Примери с малка носовка: *л'òштэ* (Ч2: 15), *пр'òлуту* (Мг2: 14), *нэйòдру* (Мг2: 14), *гл'òдьм* (Г3: 50), *ч'òсту* (Ст1: 24) // *п'ет* (Мг1: 13), *п'ед* (Г1: 14)

Сливането на четирите старобългарски гласни (двата ера и двете носовки) – с уговорката че мекостта на предходната съгласна отличава двете предни гласни от двете задни – е друга главна характеристика на родопските говори, посочена от Милетич (Miletich 1912: 29).

В действителност има и друга черта, която различава рефлексите на задните и предните гласни – различните фонетични редувания, в които те участват. В неударени срички рефлексът на двете задни гласни се редува с редуцирано *a*, а рефлексът на двете предни гласни се редува с *e*.

Примери със задни гласни: *истакàта* (Г2: 17), *дэитерì* (Мм: 4), *мэж'увете* (Ч1: 33), *мэжòн* (Г2: 11), *крагòн* (Ст2: 15)

Примери с предни гласни: *земàһэ* (Мг3: 91), *наред'òт* (Г2: 37), *испредèш* (Мг1: 34)

• На мястото на силабичните плавни съгласни се явяват /òр/ и /òл/.

Примери: *тòрнàһэ* (Ч1: 33), *сòрп* (Мг3: 27), *вòрһлэ* (Мм: 6), *пòлнумàлу* (Ч1: 13), *измòрзнэт* (Г2: 13), *пòрс* (Ск2: 78)

Тук трябва да се отбележи, че съчетанията от плавна съгласна и голяма носовка не се сливат със силабичните съгласни.

Примери: *путрòса* (Сл2: 35), *крагòн* (Ст2: 15)

• Гласната /u/ се замества с /'у/ пред лабиална съгласна; особено честа е промяната след посталвеолна съгласна.

Примери: *л'увàтките* (Ч1: 7), *жувèеме* (Г3: 53), *с'ет'уф* (Сл4: 3)

• Често изпадане на неударени гласни:

Примери: *рàптэтэ* (Ч1: 5), *твàр* (Мм: 16), *звèһме* (Г2: 36), *зд'енки* (Шл: 17), *з'òмте* (Сл2: 56)

• Съгласната /x/ е заменена с /һ/ във всички позиции, с незначителни изключения.

Примери: *һòру* (Ч1: 1), *һòд'эм* (Ск2: 35) // *с'ет'уф* (Ск4: 3)

• Звучният африкат /ц/ е заместен от /ж/.

Примери: *бэж'э* (Ч1: 29), *бэж'эци* (Мг1: 47)

- Меките съгласни може да се появяват в краесловието.

Примери: *у̀д̀г̀ан'* (Ч1: 29), *ж̀ив̀от'* (Мм: 12), *д̀ен'* (Г2: 93), *к̀он'* (Шл: 23)

- Съгласната /л/ се палатализира пред меки съгласни.

Примери: *ш̀ѝк̀эл'ки* (Ч1: 19), *ш̀у̀ш̀ул'ки* (Г1: 62)

Ударение

- Честа поява на двойно ударение, особено в широколъшкия говор.

Примери: *ц̀ар̀ев̀иц̀а* (Ч1: 25), *д̀р̀у̀г̀уч̀еш̀ен* (Г2: 3), *с̀а̀д̀ъм̀е гу* (Шл: 13), *м̀о̀м̀чен̀ц̀ет̀у* (Ск3: 89), *б̀а̀биц̀ѝсе* (Ст1: 24)

- Редовно отмятане на ударението в двусрични съществителни от женски и среден род.

Примери: *в̀о̀д̀а* (Шл: 25), *ж̀ен̀ис̀е* (Г2: 1), *д̀о̀ски* (Мг1: 101), *р̀о̀ки* (Мг3: 112); *б̀р̀а̀ш̀ну* (Г2: 36), *т̀ѐсту* (Ст2: 16), *м̀'о̀су* (Ч2: 8), *д̀ѐте* (Мг1: 81)

- Начално ударение във формите за първо лице единствено число сегашно време.

Примери: *п̀р̀ед̀ам* (Мг1: 8), *ѝзд̀уй̀ам* (Мг3: 105), *р̀а̀бут'ам* (Мм: 20), *п̀ов̀н'ам* (Г1: 16), *о̀ч̀ист'а* (Ск2: 70)

- Начално ударение в императивните форми.

Примери: *к̀а̀ж̀ите* (Г3: 4), *з'о̀м̀те* (Ск2: 56)

- Формите за минало време на глагола „съм” са неударени.

Примери: *бе ѝѐце т̀р̀уд̀но* (Ч2: 14), *беше т̀ѐсен* (Мг6: 71), *бе ду̀ш̀ла* (Г2: 94), *бе лет̀ел̀у* (Сл2: 38)

Морфология

- Плурално окончание за мъжки род /-e/.

Примери: *су̀н̀ар̀ѝе* (Ч1: 28), *чу̀в̀а̀л̀:е* (Мг3: 30), *га̀йт̀ан̀е* (Г2: 21), *у̀ф̀ч'ѐре* (Сл3: 150)

- Окончанието на съществителните от женски род единствено число, когато е под ударение, съвпада с рефлексна на голямата носовка, т.е. /ѡ/.

Примери: *зем'о̀н̀а* (Ч2: 5), *зим̀о̀т̀а* (Мм: 23), *гу̀лик'о̀* (Г2: 21), *сер̀о̀* (Сл2: 127)

Тези форми са резултат от интересно развитието на българския език, който постепенно изгубва всички падежни окончания при съществителните. В предпоследния етап на този процес, съществителните от женски род са имали само две падежни форми (вместо наследените седем): именителна и т.н. казус генералис, който наследява формата на винителния падеж, завършваща в старобългарски с голяма носовка, и е бил използван за всички други значения. В този диалект казус генералис се налага като новата единствена форма, докато в други диалекти се обобщава старата номинативна форма на /-a/.

- Съществителни от женски род завършващи на съгласна са преминали към мъжки род.

Примери: *пепелѝн* (Мг6: 27), *жэрѝн* (Мг6: 22), *вечерѝс* (Ск1: 95)

- Запазени плурални форми за дателен падеж при прилагателни и местоимения.

Примери: *чүздим* (Мм: 6), *врѝтем* (Мг4: 25), *стѝр:тем* (Сл1: 31)

Запазването на стари падежни форми е третата от общо четири черти, които Милетич използва, за да дефинира родопските говори.

Последната черта, с която Милетич свързва спецификата на родоските говори, е употребата на троен член, при който говорещият може с различни форми да изрази близост, дистантност или неутралност по отношение на разстоянието. Родопските говори са между основните, но не са единствените, които притежават тази черта. В други говори, например в трънския, близост се изразява с форманта /-в-/. В Родопите близост се изразява с форманта /-с-/. Във всички говори с троен член неутралност и дистантност се означават съответно с формантите /-т-/ и /-н-/.

Примери: *бѝбисе* (Ч1: 4), *дѝскисе* (Мг1: 105), *зем'ѝнѝ* (Ч2: 5), *ледүнкисъ* (Г1: 52), *крѝвѝте* (Г1: 38), *гарбѝн* (Г2: 6)

- Членът за мъжки род множествено число е /-то/ (съответно /-со/ и /-но/ за близост и далечина.

Примери: *байрѝту* (Г3: 42), *снѝпену* (Ст2: 7)

- Тройният член неизменно предполага и тройна система при показателните местоимения.

Примери: *с'ѝѝ* (Мм: 9), *твѝ* (Мг1: 105), *нѝѝ* (Мм: 40), *свѝ* (Г1: 52), *түвѝ* (Г1: 26), *нвѝ* (Г2: 71)

- Характерни форми за някои лични местоимения, например:

именителна форма за първо лице единствено число: *йѝ* (Мг4: 26, Г2: 4)
 кратка дателна форма за трето лице единствено число женски род: *һи* (Мг3: 110)
 кратка винителна форма за трето лице единствено число мъжки род: *га* (Г2: 13)
 кратка дателна форма за трето лице множествено число: *һми* (Мм: 7, Г3: 41)

- Окончанието за първо лице единствено число сегашно време е /-м/ за непрефигирани глаголи и /-а/ или /-ѝ/ за префигирани глаголи (освен в Могилица, където всички глаголи имат окончание /-м/).

Примери: *рѝбут'ѝм* (Мм: 20), *пѝвн'ѝм* (Г1: 16), *һѝд'ѝм* (Сл2: 35); *нѝмажѝ* (Ст2: 14), *ѝчист'ѝ* (Сл2: 70) // *прѝдѝм* (Мг1: 8), *йѝдүйѝм* (Мг3: 105)

- В окончанието за трето лице множествено число сегашно време крайната съгласна /-т/ може да изпадне.

Примери: *плѝт'ѝт* (Мм: 14), *вѝрһѝт* (Мг3: 3), *йѝдѝт* (Сл2: 64) // *дѝдѝ* (Мм: 14), *вѝрв'ѝ* (Сл2: 22), *свѝр'ѝ* (Сл3: 78)

- Императивното окончание за множествено число е /-ите/.

Пример: *кѝжѝте* (Г3: 4)

- Частицата за бъдеще време е *жѝ* или *жѝе*.

